

26. Bir Halvetî eseri olan Vesile-nâme'nin dil incelemesi

Ferîştah Funda ARI¹

APA: Arı, F. F. (2021). Bir Halvetî eseri olan Vesile-nâme'nin dil incelemesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 487-497. DOI: 10.29000/rumelide.995353.

Öz

Dil, insanla birlikte ortaya çıkmış, onunla birlikte büyümüş, gelişmiş ve değişmiş, hatta dünyadaki pek çok dil de konuşucusuyla birlikte yok olmuştur. Bir milletin kültürü, o milletin diliyle yakından ilişkili ve milli kimliğin belirleyici unsurlarının başında gelir. Şeyhoğlu Derviş Osman tarafından yazılan *Vesile-nâme*, 18. yüzyılda kullanılan Türkçenin, özellikle dönemin konuşma dilinin, daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlamak amacıyla dil incelemesi yapılmıştır. Vesile-nâme adlı eser, Klâsik Osmanlı Türkçesi döneminin nesir türünde yazılmış, dinî-didaktik bir metindir. Eserin tespit edilen tek nüshası Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyonlar bölümünde bulunmaktadır. Eserde Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin yanında, ayet ve hadisler de yer almaktadır. Ayrıca hikâyeler, atasözleri, deyimler ve metin genel itibarıyla konuşma dili kullanılarak yazıldığı için sade ve akıcıdır. Genellikle damak uyumu görülmesine rağmen, aykırı durumlar da mevcuttur. 18. yüzyılda dudak uyumuna giren ve/veya girmeye başlayan sözcüklerin bulunması, Türkiye Türkçesine yönelen bir sürece girmeye başlamış olduğunun da göstergesi kabul edilebilir. İmla, ses bilgisi ve biçim bilgisi incelendiğinde oldukça zengin bir içeriğe sahip olan Vesile-nâme, bugüne kadar çalışılmamıştır. Bu çalışmada Vesile-nâme'nin dil incelemesi hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Vesile-nâme, Osmanlı Türkçesi, damak uyumu, dudak uyumu, imla (yazım)

Linguistic analysis of Vesile-nâme which is a work Halvetism

Abstract

Language emerged with man, grew, developed and changed with him, and even many languages in the world disappeared with their speakers. The culture of a nation is closely related to the language of that nation and even comes first among the determining factors of national identity. *Vesile-nâme*, written by Şeyhoğlu Derviş Osman, has been studied in order to contribute to a better understanding of the Turkish used in the 18th century, especially the spoken language of the period. *Vesile-nâme* is a religious-didactic text written in the prose genre of the Classical Ottoman Turkish period. The only detected copy of the work is in Koç University Digital Collections department. In addition to Arabic and Persian words and compounds, verses and hadiths are also included in the work. In addition, the language of the text is simple and fluent, as religious stories, proverbs, idioms and text are generally written using colloquial language. Although palate harmony compatibility is generally observed, there are also contradictory situations. In the 18th century, the presence of words that entered into lip harmony and/or began to enter can be accepted as an indication that Turkey started to enter a process that turned to Turkish. *Vesile-name*, which has a very rich content when examined in terms of spelling, phonetics and morphology, has not been studied until today. In this study, it will be tried to give information about *Vesile-name's* language analysis.

¹ Doktora, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Bursa, Türkiye), feristah.uysal@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3959-3769 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 16.07.2021-kabul tarihi: 20.09.2021; DOI: 10.29000/rumelide.995353]

Keywords: Vesîle-name, Ottoman Turkish, palate harmony, lip harmony, spelling

Giriş

Dil, bir milletin olmazsa olmaz en önemli unsurlarındandır. Ayrıca kendine ait kuralları bulunan ve bu kurallar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık olan dil, milli kültürün temel taşlarındandır. Türk dili zaman içinde, çeşitli sebeplerle alfabetini, dinini ya da bir takım kültürel unsurlarını değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu değişimleri yaşayan Türkçenin eski dönemlerden çeşitli alfabelerle yazılmış eserlerinin günümüze ulaştırılması ve bir nevi köprü görevi görülmesi için, pek çok bilim insanı çalışmış ve hala çalışmaktadır. Bu çalışma da eseri günümüze ulaştırmanın yanında eser aracılığıyla yazıldığı döneme ve Türk diline ait özellikleri ortaya koyma amacıyla gerçekleştirilmiştir.

XV. yüzyıl ve XX. yüzyıl arasındaki zaman dilimi ‘Klâsik Osmanlı Türkçesi’ (Ercilasun, 2016: 457; Akar, 2005: 287) ya da ‘Yeni Türkçe devri’ (Caferoğlu, 2001: 52) olarak adlandırılır. Vesîle-nâme, Türkçenin XVIII. yüzyılda yaşadığı değişim ve gelişimleri, özellikle Türkçenin konuşma dilinde kullanılan biçimini, örneklendiren bir metindir. Ancak Vesîle-nâme, bu dönemde Osmanlı Türkçesiyle yazılan diğer eserlerde olduğu gibi, gerek Arap harflerinin Türkçe ses özelliklerini tam olarak yansıtmaması, gerekse alıntı kelimelerin fazlalığından kaynaklı tutarsız örnekleri barındırır. Bunun yanında, metin içerisinde imla kalıplaşmasının düzensizliği dikkati çeker. Ayrıca bu döneme kadar yapılan metin çalışmalarında standartlaşmamış olan dudak uyumu, XVIII. yüzyılda büyük oranda tamamlanır (Kartallıoğlu, 2011: 11). Vesîle-nâme’de de bu durum teyit edilir.

Vesîle-nâme’nin konusu

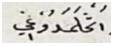
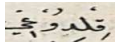

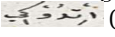
Vesîle-nâme yedi fasıl üzerine düzenlenen dinî-didaktik bir metindir. İlk faslında dört halifeden ve bunların kaç yıl halifelik yapıp, nasıl şehit edildiklerinden bahsedilir. İkinci fasılda, Hz. Ali’nin nesli ve bu neslin Yezid tarafından katledildiği anlatılır. Üçüncü fasılda, Allah, Peygamber, şeyh, halifeler gibi mübarek zatlar anıldığında, her biriyle ilgili farklı saygı, dua ve yüceltme ifadelerinin eklenmesi gerektiği salık verilir. Dördüncü fasılda insan-ı kâmil ve insan-ı kâmil mertebesine yükselmek için yapılacaklar açıklanır. Beşinci fasılda, müridin mürşide, mürşidin şeyh-i kâmile davranışları anlatılır. Altıncı fasılda, mümin müminin kardeşidir, düsturundan hareketle kardeşliğin koşulları açıklanır. Yedinci ve son fasılda ise, dervişlik ve sūfilik konu edilir. ‘Sūfi’ kelimesinin, her bir harfinin, tarikata göre ifade ettiği anlamlar izah edilir.

1. Yazım özellikleri

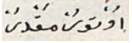
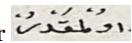

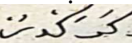
Osmanlı Türkçesi, Osmanlı Devleti’nin hakimiyet sınırları içinde bulunan, 15. yüzyıldan itibaren standartlaşmaya başlayan ve Arap harfleriyle yazılan Türk dilinin önemli eserlerinin yer aldığı dönemdir (Demir ve Yılmaz, 2002: 475-488). Daha önce incelenen eserlerde, 17. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesinin standart dil uyumlarının yanında Eski Anadolu Türkçesi özelliği bulunan kelimeler ve ekler de görülmektedir; ancak özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda imla kuralları ve diğer dil özelliklerinin standartlaştığı belirtilir (Gökçe, 2009: 991-1012). 18. yüzyıla ait olduğunu, müellifi sayesinde, tespit ettiğimiz Vesîle-nâme adlı bu çalışmada ise sıkça Türkçenin konuşmada kullanılan biçimine yer verildiği görülmekte; çünkü bazı kelimeler sözlükteki aslından farklı yazılmış, hareketler sayesinde okunan kelimelerin de dönemin konuşma dili söylenişine göre yazıldığı tespit edilmiştir. Bunun dışında aynı kelime aynı metinde iki farklı şekilde yazıldığı gibi bir de Uygur imlası özelliklerinden biri olarak ünlüler gösterilmiştir. Hem Uygur hem de Arap-Fars imla özelliği gösteren bu metnin, özellikle bazı yerlerde,

ünlülerin yazılmama sebeplerinin hareke kullanımı olduğu da düşünülmektedir (Şahin, 2003: 33). Ayrıca metnin okunmasında harekeler oldukça yol gösterici olmuştur. Ayrıca 18. yüzyılda kullanılan eklerin kullanımı da metnin anlaşılmasında oldukça etkili olduğu söylenebilir. Bunun yanında sözcüklerin ekleri incelendiğinde aynı ekin hem düz hem de yuvarlak biçimi bir arada kullanıldığı görülür. Bu durum aynı zamanda dönemin konuşma dilinin özelliğinin metne yansması olarak düşünülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlülü kullanılan bazı eklerin Vesîle-nâme'de yuvarlaklığı koruduğu da görülmüştür.

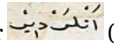
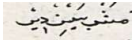
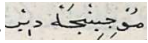
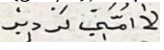
Örnek: -dUK eki, cümlede bu ekten önce kullanılan özneler bazen yazılmayabilir; fakat -DIK / -DUK eki üzerine gelen iyelik ekleri fiilin öznesiyle ilişki kurarlar (Gülsevin, 2015: 890). Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde, bu ek, daima yuvarlak ünlülüdür; fakat 18. yüzyıl Osmanlı Türkçesi metinlerinde ekin yuvarlak şekillerinin yanında düz şekilleri de görülmektedir (Kartallıoğlu, 2011: 237). Vesîle-nâme'de ise -dUK sıfat-fiil ekinin düz ünlülü şekline rastlanmamıştır. Bu ekin kullanımında vav (و) harfi gösterildiği gibi, harf gösterilmeyip sadece ötre (و) harekesiyle de gösterildiği kelimeler de vardır.

añlamaduđı (11a/8), kıldığı (34b/1), geydüği (2b/1), itdüği (13b/11).

+DUr bildirme eki, ad ve ad soylu sözcükleri yüklemleştiren +DIr ve +DUr eki, er- cevher fiilin geniş zaman (şimdiki zaman) 3. kişilerde kullanılmıştır (Savran, 2008/1: 184; Ediskun, 2017: 175). Vesîle-nâme'de ek, vav (و) harfi hiç kullanılmamıştır; fakat harekeli bir metin olan metin bu eki ötre (و) harekesi ile harekelendirildiği için yuvarlak ünlülü okunmuştur.

Örnek: oturmađdur (5a/17), olmađdur (6b/10), degildür 51a/2, gerekdür (51b/6).

Metinde sadece dört kelimedede esre (.) ile gösterilen ekler dar ünlülü okunmuştur.

Örnek: anlardır (36a/8), meşrebsizdir (36a/11), mücibincedir (41b/11), lâ-ümmetilerdir (36a/14).

2. Dönemin konuşma dili

Vesîle-nâme adlı eserin en önemli özelliklerinden biri kaleme alındığı dönemin konuşma dilini yansıtmasıdır. 18. yüzyıl hatta Osmanlı Türkçesi eserleri göz önüne alındığında genel itibarıyla yazı dilinin esas alındığı görülürken Vesîle-nâme'de, gerek aynı kelimenin aynı metin içerisinde farklı yazılması (eren ازان 6b/6-eren ازن 2a/8), gerek eklerin geçiş dönemi olmamasına rağmen hem düz hem yuvarlak ünlülü şekillerinin bir arada kullanılması (degildür - anlardır) gerekse halk ağzında kullanılan ve Derleme Sözlüğünde de bulunabilen kelimelerin kullanılması (köşek 1b/8) dönemin konuşma dilini yansıttığının göstergeleri olarak kabul edilebilir. Aynı kelimenin aynı metinde farklı yazılması müellif ya da müstensih veya müellifin direktifiyle yazan kâtabin hatası olarak da kabul edilebilir. Ancak bunların kesinliği hakkında bir bilgi mevcut olmadığından ve belirtilen sebeplerden dolayı konuşma dilinin etkisinin olduğu daha kuvvetle ihtimaldir.

3. Ses bilgisi

Ses bilgisi, dilin her düzleminde görülen seslerin yapıları, ses kuralları kadar, bu seslerdeki değişimleri de inceler. Ses bilgisi hem biçim bilgisiyle hem de cümle bilgisiyle ilişkilidir; çünkü sözlerde görülen biçim bilgisi ve söz dizimi özellik ve değişiklikleri, sözlerin ses yapılarıyla doğrudan ilişki içindedir (Karaağaç, 2013: 645). Bununla beraber dildeki seslerin birleşme ve değişimlerini de incelemektedir. Ancak Arap harfli metinlerde Türkçe kelimelerin ses bilgisini tespit etmek zordur. Buna rağmen imla üzerindeki değişimler ve ikili kullanımların yaygınlığına göre belirlenmesi durumuna göre okuma yapılabilmektedir.

Vesîle-nâme adlı bu eserde bulunan kelimeler, fonetik hadiseler ve ikili kullanımlarına göre örneklendirilmiştir. Ünlü ve ünsüz seslerin durumu ayrı ayrı incelenerek Türk dilinin 18. yüzyıldaki fonetik durumu gösterilmeye çalışılmıştır.

3.1. Damak uyumu

Bu uyum söz içinde ünlüleri ince (ön) ve kalın (art) sıraya göre ayarlayan; Eski Türkçeden beri gelişmiş bir şekilde görülen (Şahin, 1993: 53); bu nedenle Osmanlı Türkçesi metinlerinde de neredeyse tam olarak karşılaşılan bir özelliktir. Türkçenin temel ses uyumu (Gülsevin, 2004: 93) olarak görülen kalınlık-incelik uyumu, Karaağaç'a göre de Türkçede istisnası hiç bulunmayan en büyük ses uyumudur (Karaağaç, 2013: 263). Türkçe kelimelerde var olan damak uyumu, Vesîle-nâme'de bazı örnekler dışında genel olarak görülmektedir. Ancak aykırı durumlar da söz konusudur. -ken ve -ki gibi bazı ekler, uyumu bozan eklerdendir.

Örnek: *şarınmdayken* 10a/5, arasındaki *19b/7*, *şâğındaki* 33a/15

Vesîle-nâme'de bazı damak uyumuna aykırı olan Türkçe kelimeler şöyledir:

Örnek: *itduğ* 15a/2, *gittedüğında* 55a/5, *şâğındaki* 33a/15, *sütlüğü* 35b/8

Vesîle-nâme'de yer alan bu aykırı kullanımlar hem J. Eckmann (Eckmann, 2013: 13) ve Ahmet Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi müstensih tarafından yapılan bir hata (Karabey ve Atalay, 2017: 7) hem de dönemin ağız özelliklerinin metinde yansıtılması olarak düşünülebilir. Bu örnekleri Batı Türkçesinin fonetik gelişim sürecine göre ve ağızlar şeklinde çeşitlenmesine tanıklık eden şahitler olarak ele alınırsa (Duman, 2004: 793) Türkiye Türkçesinin belirlenmesinde de önemli veriler olarak değerlendirilmelidir (Develi, 1995: 25-27).

Alıntı kelimelerde örnekler: *keşfilği* 35b/4, *helâklık* 33a/10, *şeyhlik* 15a/15, *selâmethiğla* 16b/12

3. 2. Dudak uyumu

Günümüze kadar oldukça yavaş ilerleyen bir uyum olan dudak uyumu, Eski Türkçede tam değildi (Şahin, 1993: 53). “Bu uyumsuzluğun sebeplerini iki grupta toplamak mümkündür: İlki Eski Anadolu Türkçesi döneminde bir hayli ilerlemiş olan ‘yuvarlaklaşma’, ikincisi ise ‘düzleşme’ hadisesidir. Bu iki önemli sebebe Eski Türkçe döneminden itibaren düz ya da yuvarlak ünlülü olarak görülen kelime ve ekler de dâhil edildiğinde, Türk dilinin tarihî dönemleri içinde dudak uyumunun en zayıf olduğu dönem olarak karşımıza çıkar” (Gökçe, 2009: 993). Klâsik Osmanlı Türkçesi döneminde ise bu uyumun 18. yüzyılın sonlarında tamamlandığı düşünülmektedir (Develi, 1995: 60).

Örnek: kapusu 22b/9, getürdi 23a/6, girü 25b/8, eyü 28b/12

Vesîle-nâme'de dudak uyumunda ikili kullanımlara örnek de bulunmaktadır: yıldız 4b/13 - yıldız 4b/10, kendi 30a/15 - kendü 30a/17.

-(y)AlUm/ -(y)AvUz istek kipi 1. çoğul kişi eki: Fiilin ifade ettiği hareketin istek yoluyla tasarlandığını anlatan bu ek (Şahin, 2003: 62), Vesîle-nâme'de 6 kelimedede vav (ـ) harfi yazılmış olmasının yanısıra 12 kelime de sadece ötre (ـ) kullanılarak yazılmış ve vav (ـ) harfi gösterilmemiştir.

Örnek: olmayalum 10b/4, itmeyelüm 10b/2, girelüm 1b/9, açalum 24b/15

-vUz eki vav (ـ), elif (ل) ve ze (ـ) harfleriyle gösterilmesinin yanında ötre (-) ile gösterilmiştir. Vesîle-nâme'de bir örnekte görülmektedir.

Örnek: yolundan dönmeyevüz 43a/10-11

3. 3. Ünsüzler ve ünsüz uyumu

Ünsüz, ağız kanalında ve diğer ses organlarında bir engelleme, daralma veya kapanmayla ve bir ünlü yardımıyla çıkarılan sestir (Korkmaz, 2017: 242). Vesîle-nâmede tespit edilen ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ĩ, ĵ, k, k, l, m, n, ñ, p, r,s, ş, ş,ş, t, t, v, y, z, z, z, z.

Ünsüzler arasındaki bir ötümlülük-ötümsüzlük uyumu ünsüz-ünsüz uyumudur ve Türkçede ötümlü ünsüzler, ötümlü ünsüzlerle; ötümsüz ünsüzler de ötümsüzler veya ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlüler, yani sürtünmesizler ile yan yana bulunabilir (Korkmaz, 2017: 818). Metinde geçen ötümlüler: b, c, d, v, g, ğ, z; ötümsüzler: p, ç, t, f, h, ĩ, ĵ, k, k, s, ş; sürtünmesizler: l, m, n, ñ, r, y. Klasik Osmanlı Türkçesinde de Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi Türkçenin eski dönemlerinden itibaren ötümlülük-ötümsüzlük uyumu görülmemektedir. Bu dönemdeki Arap harfli metinlerde kelimelere yeni ekler getirildiğinde genellikle tonlu ünsüzler kullanıldığından ünsüz uyumunu tespit etmek zordur. Ötümlü şekilleriyle kalıplaşmış olan ekler kelimenin kök veya tabanı ötümsüz bir ünsüzle de bitse her zaman ötümlü olarak kullanılırlar (Şahin, 2003: 41).

Örnek: +dA bulunma (locative) durum eki: ortasında 1b/2, dükkânında 1b/10, meydânında 2a/7, altında 3b/17, kitâbında 37b/11, anda 41a/3

+dAn ayrılma (ablative) durum eki: anlardan 48a/9, kâfirlerden 48b/13, gözinden 50/11, yoldan 52a/15, nefisinden 46b/5, şübhelülerden 47b/6.

-dİ görülen geçmiş zaman 3. tekil kişi ekleri: yatdı 1b/4, ayırmayalardı 2a/11, virdi 2b/7, dimedi 4a/16, uğrardı 29a/15, yazıldı 30a/7.

-dİAr görülen geçmiş zaman 3. çokluk kişi eki: geçdiler 18a/15, işitdiler 21b/10, ayıtdılar 35a/4, çıkardılar 38a/4, kefinlediler 24b/10, güldiler 25a/3.

+dUr bildirme eki: tâcdur 2b/8, ĩaâdur 2b/11, köşekdür 1b/8, degildür 2a/4, birdür 31a/11, kişidür 33b/8.

+dUr çatı eki: aydurdı 29a/11, kıldurur 28b/6, bildürelüm 2a/16, yetişdürelüm 2b/11, indürmekdür 5a/6, geydürür 5b/2.

+dUm görülen geçmiş zaman 1. tekil kişi: buldum 8a/16, dimedüm 9a/1, kōdum 9b/6, itdüm 12a/1, eyledüm 12a/9, uçdum 9b/11.

4. Fonetik hadiseler

Her dilde olduğu gibi Türkçede de sesler çok fazla ama belli sesleri gösteren harfler sayılıdır. Sesler, dilin çeşitlilikleriyle fark edilir. Dil, canlı ve değişken bir yapıya sahiptir. Fonetik hadiseler de dilin bu yapısını ve zamanla gösterdiği çeşitliliği sergiler. Vesîle-nâme’de bu hadiseler ötümlüleşme (doğuzuncu 10a/13, dilde 2a/3), ötümsüzleşme (eşid-diler > işitdiler 21b/10), sızıcılılaşma (bar > var 34a/16, seb- > sev- 53a/8), erime (tirig > diri 36b/1), yutulma (edgü > eyü 28b/14), dudaklılaşma (bıçık > buçuğ 21a/9), düşme (uş imdi > şimdi 28b/4, bol- > ol- 40b/13), türeme (üçinç > üçinci 15b/7), ikizleşme (ısığ > ıssı 8b/13), tekleşme (oltur- > otur- 5a/16), hece düşmesi (taşık- >> cık- 51b/13), geçişme (ne için > niçün 34b/12), birleşme (toğuz on > toğsan 41a/4), ünsüz kaynaşması (senge > saña 17b/5) ve darlaşma (yorı- >> yürü- 52a/5) başlıkları altında incelenmiştir.

5. Biçim bilgisi

Bir dildeki asıl ve bağlı biçim birimlerini, bunların kullanım yollarını, bağlı biçim birimlerinin anlam ve görevlerini, dilin üretme ve çekim özelliklerini ve biçimle ilgili öteki konuları inceleyen dil bilgisi dalına biçim bilgisi denir (Karaağaç, 2013: 191). Kelime kökleri ve gövdelerine gelerek yeni kelimeler üretmek için kullanılan yapım ekleri ile kelimelere geçici olarak eklenerek kelimeler arasında çeşitli anlam ilgisi kuran çekim ekleri biçim bilgisinin temel yapı taşlarıdır (Aydın, 2019: 63).

Vesîle-nâme incelemesinin bu bölümünde Gürer Gülsevin’in “Türkçede Sıradışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine” (Gülsevin, 2004: 1276) adlı bildirideki düzen dikkate alınmaya çalışılmıştır.

5. 1. Yapım ekleri

Ad ya da fiil kök ve gövdelerinden yeni ad ya da fiil gövdeleri yapan ekler yapım ekleridir. Kelimenin sonuna bir ya da birden fazla ek getirilmesiyle meydana gelmiş şekilleri teşkil etmektedir (Arat, 1955: 398). “Yapım ekleri kök ve gövdenin kendi sınırları içinde kaldığı hâlde, işletme ekleri, kök ve gövdelere bazı anlam bağlantıları katarak onları birbiriyle ilişkiye geçiren, onlarla kelime grupları ve cümlenin öteki öğeleri arasında geçici anlam örgüsü kuran eklerdir” (Korkmaz, 2017: 110). Türkçenin kelime hazinesi bakımından önemli bir yer teşkil eden bu ekler dörde ayrılır:

a) İsimden isim yapan ekler

Örnek: yoldaş 28b/17, ilerü 40b/15, Resülün ulu sevgülü yârenleridir 21a/1, uyanıklık 35a/11

b) İsimden fiil yapan ekler

Örnek: beñze- 4b/16, alda- (al+da-) 15a/16, yükle- 31a/2

c) Fiilden isim yapan ekler

A. Fiilimsiler

a. Masterlar

Örnek: nās yazduğı mañlûk yazmasıyla 30a/16, yitdügi yirden dem urmak gerekdür 44b/9

b. Partisipler (sıfat-fiiler / ortaç)

Örnek: şol yabanda ağan şular 48a/5, eger yaramaz yoldaş ise 28b/14, her kişi katına geldiği vaqıt 15b/9

c. Gerundiumlar (zarf-fiiller / ulaç)

Örnek: îalibûn mertebesi artdukça şeyhûn dahı artar 45a/9-10, boynuna birağup geydürmek 6a/4, halfe olcağ anlarunla çekişmedi 23b/2, veliyyete irmeyince kişi veli olmaz 39b/15

6. Hâl ekleri

Adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli; yalın ya da yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta ve eşitlik ekleri olarak genişletilmiştir. Türkçede işlek kullanılan işletme ekleridir. Bir cümlenin anlaşılabilir olması için, cümlede geçen hâl ekinin gerçek fonksiyonuyla kullanılması gerekmektedir. Eğer bir cümlede geçen hâl eklerinden biri gerçek fonksiyonu ile anlaşılamazsa, o cümleye verilen anlam da yanlış olur (Gülsevin, 2020: 25). Özellikle yazı dili cümleler halinde incelendiğinde hâl eklerinin işlevini tespit etmek oldukça zordur.

Vesile-nâme'de hâl ekleri Fundamenta'da verilen sıraya [Nomative (şu tobrak keşfidür 35b/6-7), Accuzative (bunu dahı hiç kimse meni' itmez 32a/3), Dative (şol mertebeye irdi 8b/14), Locative (evde kapanup 8a/7), Ablative (cennetden ab-ı hayât getürdi 24b/4), Instrumental (mü'min kullarıyla müzeyyin kıldı 12b/6), Equative (sinsilesi sahihçe 'Alîye ve Muhammede yıka 15b/14)] göre incelendi. Bütün hâl ekleri bir isim ile bir fiil arasında ilişki kurmasına rağmen genitive eki yalnızca bir isimle başka bir isim arasında ilgi kurduğu için bu ek hâl ekleri başlığı altında verilmedi. Genitive eki çok sınırlı alanlarda isimle fiil arasında bağlantı kuruldu ancak bu tip örnekler incelendiğinde genitive ekinin isimle fiil arasında ilgi kurmadığını, bu kullanımların aslında bir tamlamanın kısaltılmış şekli olduğu görülebilir (Şahin, 1993: 99).

7. Fiil çekimi

Fiil çekimi ekleri fiil kök ve gövdelerindeki hareketleri kişi ve nesnelere bağlamak, adlarla fiiller arasında geçici anlam ilişkileri kurmak için başvuru eklerdir.

Fiil çekiminde, bir fiil köküne sırasıyla, görünüş, zaman-kip, kişi ve çokluk ekleri gelir. Emir kipinin teklik ikinci kişisi dışındaki tüm durumlarda fiiller ancak belli ekleri olarak cümle içinde bulunabilirler; fakat emir kipi ek almaz, fiil kök ya da gövdesiyle yapılıdır (Demir ve Yılmaz, 2003: 187). Fiil çekimini ve bu çekimde kullanılan eklerin yazılı bir metinde işlemekteki zorluklardan biri de özellikle vurgu ve tonlamanın eklere fonksiyon yüklemeye son derece etkili oluşudur.

Vesile-nâme'de fiillerin çekimi 'basit' ve 'birleşik' çekim olarak incelenmiştir.

7. 1. Basit çekim

Bildirme ya da tasarlama kiplerinden sadece birinin olduğu fiil çekimidir.

7. 1. 1. Bildirme kipleri

Gerçekleşmiş, gerçekleşen ve gerçekleşeceğini düşündüğümüz iş, olay ve durumları anlatabilmek için kullanılan kiplerdir.

7. 1. 2. Tasarlama kipleri

“Eylemin olumlu ya da olumsuz yönde gerçekleşmesini, tasarlanan dilek, istek, şart, gereklilik veya emir kavramları içinde ve herhangi bir zaman değil, yalnızca görünüş veren kipler oluşturur” (Karaağaç, 2013, s. 795). Bu kiplerin zamanlara göre değil, işlevlerine göre adlandırılmalarının nedeni de böyle açık bir zaman gösterme özelliği taşımamalarındandır. Bu yüzden tasarlama kiplerini ‘yardımcı zamanlar’ başlığı altında değerlendiren H. Zülfikar gibi bazı dilciler de vardır (Zülfikar, 1969, s. 125).

Tasarlama kiplerinde zaman kavramını belirtmek için genellikle zarflara başvurulur. Bazen bu durum, metnin bağlamı içinde başka sözlerle de ayarlanabilir (Korkmaz, 2017: 577).

“Emir, istek, gereklilik kiplerinin farklı görevlerde kullanılması ancak,

- a. Cümledeki diğer kelimelere,
- b. Cümledeki kişiler arasındaki duygusal ve hiyerarşik ilişkilere,
- c. Vurgu ve tonlamaya,
- ç. İsteğin gerçekleşmesi için gereken zamana,
- d. İsteğin derecesine gibi konularda ayrılıklar göstermektedir.” (Şahin, 1993:145)

Bu kipler, herhangi bir zaman belirtmedikleri için anlamlarına göre adlandırılırlar.

7. 1. 2. 1. İstek kipi

Fiile istek, niyet, arzu kavramları veren bir tasarlama kipidir. Yapılan hareketin istek şeklinde ifade eden veya o işe niyet edildiğini gösteren kip ekidir.

Örnek: çün ben ölem 24a/8, saña varayın 23b/14, acığa azacık yıye ıarnı doyunca yimeye 48a/16

7. 1. 2. 2. Emir kipi

Tasarlanan hareketin yapılmasını emir şeklinde ifade eder. 1. kişi için emir çekimi yoktur. Vesîle-nâme’de 2. kişi için -gIl ekine rastlanmamıştır.

Örnek: andan bize söyle 9b/17, tábüdile alsun gitsün 24a/10, ey aşhábım bilün 6b/13

7. 1. 2. 3. Gereklilik kipi

Belirli bir zamana girmeyen, filin gösterdiği oluş ve kılışın yapılması gerekli olduğunu bildiren (Korkmaz, 2017, s. 143) ektir. Vesîle-nâme’de şart ve mastar ekine ‘gerek’ sözcüğünün eklenmesiyle gereklilik kipi oluşturulmuştur.

Örnek: hüküm itse gerekdür 18a/3, terk itmek gerekdür 47a/17

7. 1. 2. 4. Dilek-şart kipi

Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir (Ergin, 2002: 309). -sA eki ile kurulur.

Örnek: eger ben düşersem ziyânım dahı olur 52a/11-12, misk koysañ dahı 55a/6-7, kim işlerse haqqikatile işleye 19b/16-17

7. 2. Birleşik çekim

Bir fiil üzerine iki kip eki aldığında birleşik çekim oluşturur. Kaynaklarda “Birleşik Zamanlı Fiil” olarak adlandırılmasının daha uygun olduğu görüşü belirtilmiştir (Gülsevin, 1997: 215-224). Çünkü tek zaman kavramını üzerinde barındırmasından dolayı “Birleşik Zamanlı Fiil” ifadesi yerine “Birleşik Çekim” olarak adlandırılmasıdır. Birleşik çekimler hikâye, rivayet ve şart çekimi olarak üçe ayrılır.

Örnek:

Hâk Te' âlâ benim gönlündegin bilürdi 9b/7
bu bende[ly]i sebep düşürmişdür 51b/4
'amel işlerse baña baña getirür 25b/1

8. Cevherî fiil

Tek başına hiçbir hareket ifadesi taşımaz; herhangi bir yapım ekiyle gövde halinde genişletilemez. Sadece kendisi olarak kullanılır (Güneş, 1999: 154). Eski Türkçede er- yardımcı fiilinin er- > ir- > i- biçiminde ekleşmesinden oluşan, ad soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasını sağlayan ve birleşik fiil çekimlerinde görev alan fiil, cevher-fiil (ek-fiil)dir (Korkmaz, 2017: 124).

Cevherî fiilinin Eski Türkçeye ait metinlerde; görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman, şart kipi, emir kipi gibi çeşitli zaman ve kiplerle çekime girmiştir (Şahin, 2021: 23-24). er- fiili ile birleşik fiil çekimi (bkz. Birleşik Çekimler) oluşturulur.

Geniş zaman çekimi, 1. ve 2. kişi için müstakil kişi ekleri 3. kişi için ise tur- fiilinin geniş zamanından kalıplaşan +dUr (dUrUr) ve ol- fiilinin çekimi kullanılması bakımından diğer zamanlara göre farklılık göstermektedir.

Örnek:

kendü dahı eyüdü 28b/14
içinde nesne yok+Ø 26b/4
maşırıkdağı ben idüm 22b/7

Sonuç

1) XVIII. yüzyılda yazılmış olan Vesîle-nâme'nin tespit edilebilen tek nüshası Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyonlar bölümünde bulunmaktadır.

2) Dinî ve didaktik bir eser olan Vesîle-nâme, dönemin konuşma diliyle yazılmış ve üslup açısından farklılık ve zenginlik gösterir.

3) Metnin yazım (imla) özellikleri, yazıldığı dönem göz önüne alınarak, burada genel itibariyle belirtilmiştir.

4) Ünsüz uyumunu bu dönemdeki Arap harfli metinlerde kelimelere yeni ekler getirildiğinde genellikle tonlu ünsüzler kullanıldığından tespit etmek zordur.

5) Vesîle-nâme'nin ses bilgisi özelliklerinden damak ve dudak uyumu, yazıldığı dönem itibariyle, genellikle tamamlandığı görülmektedir. Ayrıca yuvarlaklaşma, düzleşme, yutulma, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, erime, düşme gibi hadiselerin sadece örnekler üzerinden verilmeye çalışılmıştır.

6) Morfoloji bölümünde isim ve fiil çekimi işlenmiştir. Hâl eklerinin örnek kullanılışları tespit edilmeye çalışıldı. Zaman ve kip ekleri örneklerle açıklandı. Metinde geçen yapım ekleri de örneklerle verilmeye çalışıldı.

7) Vesîle-nâme üzerindeki doktora tez çalışması tamamlandığında tarihi Türkiye Türkçesi alanında çalışanların, özellikle söz varlığı olmak üzere, dil özellikleri, dönemin kültürü ve konuşma dili hakkında sıkça faydalanacağı bir çalışma olması umulmaktadır.

Kaynakça

- Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim II*. Ankara: TDK.
- Aksan D. ve diğerleri (1976). *Sözcük Türleri I-II*. Ankara: TDK ya 1. C. 149. Ankara: TDK. (1983) 2. C., 2. baskı, Ankara: TDK.
- Arat R. R. (Nisan 1955). "Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: IV, S: 43.
- Aydın, E. (2019) *Muhammed bin Hüseyin Er-Revanî'nin Hilyet'ül-Mülûk Adh Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Bilgegil, K. (2014). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt.
- Caferoğlu, A. (2001). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Alfa.
- Demir N. ve Yılmaz E. (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker.
- Demir Y. ve Yılmaz E. (2002). "Osmanlı Türkçesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 11.
- Develi, H. (1995). *XVII. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: TDK.
- Dizdaroğlu, H. (1963). *Türkçe Füller*. Ankara: TDK.
- Duman, M. (2004). "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bazı Metinlerdeki Dil Uyumuna Aykırı Örnekler Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c.1.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı* (Günay Karaağaç çev.). İstanbul: Kesit.
- Ediskun, H. (2017). *Yeni Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dil Bilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Gökçe, A. (2009) "Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu ve Ünsüz Uyumu". *Turkish Studies*. Volume 4/3 Spring.

- Gülsevin, G. ve Boz E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi.
- Gülsevin, G., (2004). "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", 5. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-26 Eylül. Ankara: TDK.
- Gülsevin, G. (1997). "Türkiye Türkçesinde Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılar Üzerine", *TDAY-Bellekten*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, G. (2020). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, S. (1999). "-DİK / (y)ACAK+İyelik Eki Yapılarının Öznelerinde İlgi Ekinin Kullanılması Üzerine". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2015, S. 4/3.
- Güneş, S. (2009). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir: D. E. Ü. Matbaa.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Hengirmen, M. (2007). *Türkçe Dilbilgisi*. İzmir: Ergun.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Karabey T. ve Atalay M. (2017). *Ahmet Cevdet Paşa Belâğât-ı Osmaniyye*. Ankara: Akçağ.
- Kartallıoğlu, Y. (2011). *Klâsik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*. Ankara: TDK.
- Koç, N. (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İnkılâp Kitap Evi.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Savran, H. (2008/1). "Türk Dilinde '+Dir' Bildirme Eki ve '+Dir' Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri", *U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ.
- Şahin, H. (1993). *Farah-nâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*. (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi: Malatya SBE.
- Şahin, H. (2021). *Türk Dili Üzerine Yazılar*. Ankara: Akçağ.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Zülfikar, H. (1969). *Yabancılar İçin Türkçe Dersleri*. Ankara: AÜ Türkçe Kursu.